

DOI: 10.31548/hspedagog13(3).2022.192-197

УДК 168.5

КРИТЕРІЇ ТА АКсіОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОСТІ**ЧЕКАЛЬ Л. А.**, кандидат філософських наук,

доцент кафедри соціальної роботи та реабілітації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: L_chekal@nubip.edu.ua

ORCID 0000-0002-3081-3876

Анотація. Подано аналіз спектру критеріїв (соціально-економічних, правових, політичних, аксіологічних та ін.) та ознак цивілізаційності, які розглянуто в генезі в процесі співставлення варіантів історичної ходи суспільств у напрямку цивілізаційного та нецивілізаційного просування. Розглянуто особливості розгортання цивілізації як феномену. Окреслені та інтерпретовані специфічні риси примітивних, нецивілізаційних суспільств. Зазначено, що цивілізації постають не статичними формаціями, а динамічними утвореннями еволюційного типу. При цьому навіть якщо усі існуючі наразі примітивні суспільства перебувають загалом у статичному стані, - це не є доказом того, що вони від початку й завжди були в цьому стані. Адже засохлий стовбур зберігається таким і після того, як живильні соки припиняють насичувати його. Підкреслено, що нині духовні засади української культурно-цивілізаційної традиції опинились в ситуації необхідності відповідей на більш потужні виклики, ніж за часів радянщини, і потребують вони мужності та потужних внутрішніх сил та ресурсів, щоб протистояти цим викликам та гідно відповісти на них.

Ключові слова: цивілізація, аксіологія, генеза, громадянське суспільство, парламентаризм, тоталітаризм, гуманність, толерантність, абсолютизм.

Актуальність теми (Introduction). Кожна потужна цивілізована держава завжди ефективно впливала на життя громадянського суспільства і мала усі підстави розглядати себе як певний стрижень самодостатності, навколо якого обертаються менш потужні держави. Таке самоусвідомлення розповсюджувалось не тільки на сфери економіки й політики, але й на царину духовної культури. Такий спосіб мислення, притаманний для населення сильних держав, поступово поширився й на представників держав меншого масштабу і, зрештою, усі західні країни - від найбільших до найменших - обстоюють суверенне право влаштовувати своє життя та бути незалежними. При цьому в сучасному глобальному світі усі держави – і великі, і малі – є взаємопов'язаними та взаємозалежними. А це у свою чергу зумовлює залученість їх не тільки до спільних інформаційних потоків, але й до спільного економічного, політичного, правового, мультикультурного та

аксіологічного простору. Головним в індивідуальній та суспільній свідомості стає усвідомлення себе як частини широкого універсума. І у цих умовах найактуальнішим для усього людства є проблема мирного порозуміння та діяльність у міжнародному правовому полі. При цьому важливим є дотримання вимог у контексті загальнолюдських цивілізаційних цінностей. Такій проблематиці і присвячена дана стаття.

Аналіз останніх досліджень (Analysis of recent researches and publications). Сучасні цивілізаційні концепції значною мірою породжені викликами й соціально-політичними кризами сучасності. Своїм корінням вони сягають дискурсів XVIII-XIX століть. А найвизначнішими представниками зазначених концепцій були Ш. Л де Монтеск'є, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі з його книгою «Дослідження історії». Серед українських мислителів значного внеску до розробки даної тематики доклали І. Огієнко, І. Лисяк-Рудницький, М. Попович,

Ю. Павленко та ін. Засадничими для концептуалізації даної проблематики можна вважати дослідження Дж. Фрейзера, Е. Тейлора та ін. Є сучасні періодичні видання, присвячені даній проблематиці. Це такі журнали, «Science in Context» (Ізраїль - США), «Практична філософія».

Мета дослідження (Purpose).

Проблематика критеріїв та особливостей цивілізаційних та нецивілізаційних шляхів соціального просування не тільки відіграє головну роль в теоретичних дослідженнях, а й набула виняткового практичного значення сьогодні. Мета статті – проаналізувати спектр критеріїв (соціально-економічних, правових, політичних, аксіологічних та ін.) та ознак цивілізаційності, які розглянуто в генезі в процесі співставлення варіантів історичної ходи суспільств у напрямку цивілізаційного та нецивілізаційного просування. Розглянуто особливості розгортання цивілізації як феномену.

Методи дослідження. (Methods)

Дослідження спирається на системний, компаративістський підхід до розв'язання поставлених проблем. Використання структурно-аналітичного та порівняльно-історичного підходів сприяло окресленню базисних елементів інтерпретативної діяльності в дискурсах щодо критеріїв цивілізаційності. Історична, соціально-політична ретроспекція дозволила позначити проблемне поле і специфіку досліджень проблематики, пов'язаної з цивілізаційними шляхами людства, а також визначити перспективи та основні напрямки її подальшого розвитку.

Результати (Results). Визначено, що для побудови порівняльно-оцінювальної шкали щодо суспільств з різним рівнем цивілізаційності, необхідно співставити цивілізації не тільки одна з одною, але й з нецивілізованими, або ж - примітивними суспільствами, з якими вони різняться у найзагальнішому. Необхідно визначити, як далеко вони просунулись у досягненні своєї (й спільної) мети та наскільки вони віддалені від

найвищого для примітивних суспільств рівня. Лише здійснивши такі порівняльні опції, можна усвідомити значущість певної цивілізації й спробувати визначити найвищу сходинку у їх розвитку. Саме таким аналітичним опціям і був присвячений контекст даної роботи. Висновки статті можна використати для поглибленого вивчення сучасних тенденцій розвитку суспільств різного типу.

Виклад основного матеріалу. (Discussion). Задля того, щоб вибудувати порівняльну оцінювальну шкалу, необхідно співставити цивілізації не тільки одна з одною, але й з нецивілізованими, або ж - примітивними суспільствами, з якими вони різняться у найзагальнішому. Необхідно визначити, як далеко вони просунулись у досягненні своєї (й спільної) мети та наскільки вони віддалені від найвищого для примітивних суспільств рівня. Лише здійснивши такі порівняльні опції, можна усвідомити значущість певної цивілізації й спробувати визначити найвищу сходинку у їх розвитку.

Йдеться про те, що цивілізації постають не статичними формаціями, а динамічними утвореннями еволюційного типу. При цьому навіть якщо усі існуючі наразі примітивні суспільства перебувають загалом у статичному стані, - це не є доказом того, що вони від початку й завжди були в цьому стані. Адже засохлий стовбур зберігається таким і після того, як живильні соки припиняють насичувати його. І здебільшого існуючі нині примітивні суспільства – це сухі гілки колись живого дерева. А колись деякі з цих суспільств здійснювали своє існування, залучившись до кочового способу життя та подолавши певний мутаційний шлях. Певного часу такі суспільства, шукаючи нових засобів консолідації своєї занепадаючої спільноти, знайшли їх у поклонінні піднесеному до рівня Бога імператору.

Для примітивних суспільств притаманним є соціальне копіювання, або ж – мімесис: залучення завдяки імітації до соціальних цінностей. Мімесис – це

загальна риса суспільного життя. Його дію можна споглядати як у примітивних суспільствах, так і в цивілізаційних, однак, у різних типах соціумів мімесис діє по-різному. Очевидно, у примітивних суспільствах мімесис більш притаманний старшому поколінню та вже померлим пращурам, авторитет представників яких і забезпечує вплив та престиж влади.

Сучасні примітивні суспільства. Це не смерть, а сплячка, вони втратили життя після невдалої спроби перейти від одного стану до іншого. Вони мертві. Їхню смерть неможливо ані спростувати, ані подолати. Їхня доля - руйнація, але розкладатись вони будуть із різною швидкістю: деякі - як тіло, інші - як деревний стовбур, а інші – як каміння від дихання вітру.

Кожна потужна цивілізована держава завжди ефективно впливала на життя громадянського суспільства і мала усі підстави розглядати себе як певний стрижень самодостатності, навколо якого обертаються менш потужні держави. Таке самоусвідомлення розповсюджувалось не тільки на сфери економіки й політики, але й на царину духовної культури. Такий спосіб мислення, притаманний для населення сильних держав, поступово поширився й на представників держав меншого масштабу і, зрештою, усі західні країни - від найбільших до найменших - обстоюють суверенне право влаштовувати своє життя та бути незалежними. При цьому в сучасному глобальному світі усі держави – і великі, і малі – є взаємопов'язаними та взаємозалежними. А це у свою чергу зумовлює залученість їх не тільки до спільних інформаційних потоків, але й до спільного економічного, політичного, правового, мультикультурного та аксіологічного простору. Головним в індивідуальній та суспільній свідомості стає усвідомлення себе як частини широкого універсума.

Але, якщо в сучасних цивілізованих країнах владні кола, представники політичних, економічних, міжнародних

культурних кіл безальтернативно і вже традиційно підкоряються діючому на внутрішньому й міжнародному рівні Закону, то на такі країни, як росія, дотримання загальноприйнятих норм і законів не розповсюджується. Політична історія цієї країни не може бути тлумаченою прийнятими у світі категоріями. І якщо розпочати аналізувати історичні колізії цієї країни, то з'ясується, що розділи, з яких складається їхня історія, та сфери дослідження є радикально іншими, ніж у цивілізованих країн. Закон, що рухає історію Англії чи Франції, не діє там, і, навпаки, закони, яким підкоряється політична історія цієї країни, є досить аморфними і не висвітлюють політичних подій в Англії чи у Франції. Тут маємо глибоку прірву, яка і розділила цивілізовані та нецивілізаційні держави і суспільства. Часом громадяни з цивілізованих країн не усвідомлюють присутності у світі інших суспільств та сприймають своє суспільство як тотожне до цивілізованого людства. А народи, що мешкають поза їхнім світом, сприймаються просто як відсталі у розвитку.

Вони ставляться до них з усією терплячістю, усвідомлюючи своє право репрезентувати цивілізований світ, де б вони не опинились. До свого ж суспільного устрою, до розподілу свого соціуму на окремі національні групи вони ставляться як до великого спектру Людства та, використовуючи такі назви, як "французи", "англійці", "німці" й т. п., забувають, що поряд є величезні території, де мешкають люди із кардинально іншими уявами та градаціями цінностей, які важко залучити до кшталту цивілізаційних, оскільки про гуманність, толерантність та терпимість там не йдеться.

Тоталітарні держави мають тенденцію до розповсюдження шляхом підкорення та асиміляції інших спільнот і навіть саме таких, як вони. Так, давньогрецька Спарта ціною тяжких та тривалих воєн підкорила своїх не слабких сусідів й приєднала території, утримання яких потребувало створення ре-

гулярної військової сили. А у таких обставинах Спарта мілітаризувала своє життя згори донизу, використавши примітивні соціальні інституції, які існували й в інших давньогрецьких спільнотах, але вони вже відмирили та були неефективні. Це був шлях «в нікуди».

Життя таких примітивних суспільств, на думку А. Тойнбі, є подібним до життя кроликів і часто воно завершується насильницькою смертю, що є невідворотним при їхній зустрічі з цивілізаціями.

Очевидною у цьому контексті є хибність концепції "єдності цивілізацій". Така теза є популярною серед сучасних західних істориків, ментальність яких зазнає значного тиску з боку наявного соціального середовища. Одна з причин, що породили таку хибність, полягає в тому, що сучасна західна цивілізація широко розповсюдила свою економічну систему світом. За економічною уніфікацією, яка ґрунтується на західній основі, пішла і політична уніфікація, що має ту саму основу, і просунулась майже так само далеко. Попри те, що політична експансія західного світу в наші дні не така очевидна і наступальна, як експансія економічна, проте переважна більшість сучасних держав, включаючи також існуючі не західні держави, нині виявилися, різною мірою залученості, членами єдиної світової системи держав з єдиним міжнародним правом.

Західні історики перебільшують значущість цих явищ. По-перше, вони вважають, що нині уніфікація світу на економічній основі Заходу більш менш завершена, тобто як вони вважають, завершується уніфікація і по інших напрямках. По-друге, вони плутають уніфікацію з єдністю, перебільшуючи таким чином роль ситуації, що історично склалася і не дозволяє доки говорити про створення єдиної Цивілізації, тим більше ототожнювати її із західним суспільством.

Західне суспільство проголошується при цьому цивілізацією унікаль-

ною, що має єдність і неподільність, цивілізацію, яка після тривалого періоду боротьби досягла нарешті мети - світового панування. Стверджувати ж щось про цивілізаційність Московського царства - Російської імперії у будь-якому сенсі - є недоречним. Щодо Радянського Союзу або сучасної росії - це взагалі виглядало б нісенітницею. Тут йдеться про квазіцивілізаційні феномени.

Історично на українських теренах цивілізаційний розвиток мав переважно соціально-культурний та соціально-політичний характер, тоді як в межах Московського царства, яке перетворилось на російську імперію, - суто соціально-політичний характер.

Серед фундаторів українського духівництва та усієї православної інтелектуальної спільноти виокремились два напрямки зі своїми різними аксіологічними програмами. Ці течії пов'язані з іменами їх найбільш яскравих і талановитих представників: Івана Вишенського і Петра Могили. Перший, в сучасній термінології, стояв на принципових позиціях православного фундаменталізму, тоді як другий, усвідомлюючи запити часу, направив українське православ'я шляхом оновлення, не ставлячи під сумнів принципові ідейні, ціннісні й релігійні канони і розвиваючи їх відповідно до західних інтелектуальних норм та досягнень. Така позиція відкритості до західних ідей та концепцій при ґрунтуванні на вітчизняній, батьківській традиції виявилася для того часу найбільш продуктивною. Вона визначила церковно-просвітницьке оновлення українського православ'я, символом якого стала видатна Києво-Могилянська академія з плеядою таких видатних мислителів і церковних діячів, як сам Петро Могила, а також Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та інші інтелектуалитворці, аж до Григорія Сковороди. В результаті староукраїнська культура базувалась на власних підставах та на здобутках представників центрально-європейських католицьких інтелектуальних

кіл, виробила власні філософсько-теологічні основи і самобутній художній стиль, відомий як українське бароко. Паралельно впродовж другої половини XVI - і до середини XVII століття в Україні склалися самобутні форми соціальної самоорганізації - міські братства, що діяли у більшості міст з магдебурзьким правом, козака гетьмансько-полкова адміністративно-військова система, самобутня церковна організація з виборчим правом.

Цим обставинам сприяв і супроводив їх в Києві з часів Петра Могили дух культурно-конфесійної толерантності.

Радикально іншим чином, у взаємодії і протистоянні з тюркською (у татарській формі) субцивілізацією мусульмансько-афроазійського світу, а не з Заходом, відбувалося становлення і розвиток московсько-російської частини Східнослов'янсько-православної цивілізації. Ствердження єдиного загально-визнаного центру у Москві, взаємодія з досить сильними, але з кінця XV століття не загрозливими політичному існуванню православного царства татарсько-мусульманськими державами, а також відсутність повсякденного контакту з багатшим та інтелектуально розвиненішим опонентом (в містах України і Білорусі) визначили пріоритети розвитку державних інституцій московського суспільства та його підозріле і упереджене ставлення до усього іншого, чужого, цивілізаційного. Відстоювання своєї духовної спадщини будувалося не на її модернізації через творче освоєння чужого, зокрема західно-християнського культурного досвіду, а шляхом жорсткого, принципового відкидання усього не свого, за винятком хіба що досягнень у сфері військової техніки. Спроби частини освічених московитів за Івана III і в наступні часи перейняти елементи західної цивілізації стикалися зі стіною громадського нерозуміння і незмінно знеохочувались. Московське царство будувалося за мобілізаційним

принципом військового табору, що знаходиться в кільці ворогів, з жорсткою владною структурою, оборонною свідомістю і ставленням до чужих ідейнокультурних віянь як до проявів ворожої пропаганди. Це сприяло державно-організуючій консолідації населення, але перешкоджало залученню до тих процесів цивілізаційної трансформації, що активно розгорнулись на заході в XIV – XVI сторіччях і початок яким поклали Відродження, Великі географічні відкриття та Реформація.

Побудова і підвищення російської імперії відбувалось за рахунок і на шкоду інтересам України, і в цьому сенсі прийняте після довгих коливань рішення І. Мазепи виступити в Північній війні на боці Карла XII не можна розглядати у площині суто особистих мотивацій. Однак, не слід забувати, що за Петра I і Катерину II, що діяли вже відповідно до принципів західного абсолютизму і всупереч не лише з українськими козацькими, але і з московськими державними і церковними традиціями - нехтування національних і регіональних прав і свобод здійснювалось на усьому просторі імперії. Як писав Н.Трубецької, "Ця єдина російська культура післяпетрівського періоду була західноросійською - українською за своїм походженням, але російська державна була за своїм походженням великоросійською, а тому і центр культури повинен був переміститись з України до Великої Росії".

СРСР же з самого початку і за своєю суттю був не цивілізацією, а лише геополітичним квазі-цивілізаційним утворенням. Він був позбавлений дійсно духовної, ідейно-ціннісно-мотиваційної, актуальної для більшості його громадян на рівні внутрішнього світу і повсякденної поведінки цивілізаційної основи. Замість неї суспільству нав'язувалося пропагандистське ідеологічне лицемірство, в принципі не здатне, за думкою Платона, заповнити порожнечу акрополя людської душі.

Нині духовні засади української культурно-цивілізаційної традиції опинились в ситуації необхідності відповідей на більш потужні виклики, ніж за часів радянщини, і потребують вони мужності та потужних внутрішніх сил та ресурсів, щоб протистояти цим викликам та гідно відповісти на них.

Список використаних джерел

1. Дергачов В. Геополітика. Київ, 2000. 352 с.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2-х т. Київ, 1994. Т.1.
3. Огієнко І. Українська культура. Київ, 1991.
4. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів I-VI. Основи, 1995.

5. Черниш О. М. Транзитні цивілізації. *Практична філософія*. 2001 № 1(2)

References

1. Dergachev, V. A., (2000) Geopolitika (Geopolitics). Kyiv, Ukraine: VIRA-R.
2. Lysiak-Rudnytskyi I. (1994) Historical essays: in 2 volumes. Kyiv, Volume 1.
3. Ohienko I. (1991) Ukrainian culture. Kyiv.
4. Toynbee, A. J. (1995) The study of history. An abridged version of volumes I-VI. Fundamentals.
5. Chernysh O. M. (2001) Transit Civilizations/ Practical Philosophy. No. 1(2).

CRITERIA AND AXIOLOGICAL FEATURES OF CIVILIZATION

Chekal L. A.

Abstract. *The article includes an analysis of the spectrum of criteria (socio-economic, legal, political, axiological, etc.) and features of civilization, which were considered from the point of view of comparison between different variants of historical course of societies in the direction of civilizational and non-civilizational advancement. In addition, the author reviews the peculiarities of development of civilization as a phenomenon and outlines the features of primitive, uncivilized societies. It is noted in the article that civilizations do not appear as static formations, but as dynamic formations of an evolutionary type. At the same time, even if all existing primitive societies are generally in a static state, this is not proof that they have always been in this state from the beginning. After all, the withered trunk remains as such even after the nutrient juices stop saturating it. The author emphasizes that presently the spiritual foundations of the Ukrainian cultural and civilizational tradition found themselves in a situation of needing answers to more powerful challenges than during the Soviet era, and they need courage and powerful internal forces and resources to face these challenges and respond to them with dignity.*

Key words: *civilization, axiology, genesis, civil society, parliamentarism, totalitarianism, humanity, tolerance, absolutism.*